

TOPÓNIMOS MEDIEVAIS EN TERRA DE NÓVOA (CARBALLEDA DE AVIA)

Luz Méndez
Asociación Galega de Onomástica

Os topónimos que imos comentar neste relatorio corresponden ós que aparecen no verso dun pergamiño, coñecido como *Tumbo das viñas de Ribadavia*¹, que se pode datar, con gran probabilidade, na segunda metade do século XIV.

A antiga xurisdición da *Terra de Nóvoa* está amplamente documentada nos textos medievais (véxase por exemplo a documentación de Celanova) e hoxe só queda o recordo dela no nome da parroquia de Santo Estevo de Nóvoa, de Carballada de Avia. Hai tres séculos era parroquia de Ribadavia (Madoz).

No documento do que falamos non hai referencia ó topónimo *Nóvoa*, pero queremos citalo polo seu interese onomástico. Como xa ten indicado G. Navaza², quen nos honra como presidente desta mesa, Nóvoa é a orixe dun apelido exclusivamente galego e moitas veces mal utilizado: tódolos apelidos Nóvoa (e non *Novoa) do mundo proceden deste topónimo, xa que é único. Etimoloxicamente ten tamén o seu interese. Orixinario dun N?UULA latino, adxectivo feminino cun sufixo diminutivo sen produtividade no romance, o étimo déixanos concluír que este nome de lugar, con toda probabilidade, ten a súa orixe na época da Gallaecia romana. Con todo, descoñécese hoxe cal sería a localización dunhas hipotéticas UILLA N?UULA ou ECCLESIA N?UULA que lle poderían ter dado orixe ó topónimo. Tamén sería interesante analiza-lo valor do sufixo diminutivo e o feito de que se engada ó adxectivo.

Así pois, a primeira mención á localización dos topónimos que imos comentar aparece nunha cita ó comezo do noso texto, onde se fala «das viñas et das casas et dos sotos et herdades et dos fforos que o monesteyro de Mellón et ha enna villa de Sante Steuo».

Refírese esta «villa de Sante Steuo» ó núcleo principal da mencionada parroquia de Santo Estevo de Nóvoa en Carballada de Avia, núcleo hoxe coñecido polos veciños coma A Aldea.

Luz Méndez

Na actualidade a parroquia figura administrativamente con este único núcleo de poboación (Santo Estevo ou A Aldea). Fóra da parroquia, a denominación común é a forma castellanizada San Esteban.

A selección (na táboa da que dispoñen poden ve-lo corpus que se manexou) dos topónimos no documento non sempre foi doada, fundamentalmente naqueles casos de microtoponimia en que o topónimo corresponde a unha forma xenérica (p. ex.: O Regueiro; topónimo 38) xa que é difícil determinar se o texto corresponde a un nome de lugar ou só remite ó elemento que significa esa voz común. Por exemplo, cando no documento se di que unha propiedade «en ffondo ffere enno rregueiro» non podemos saber se ese «rregueiro» se refire a un curso pequeno de auga ou á *denominación onomástica* dunha zona concreta. Como é sabido, as convencións gráficas dos vellos documentos pouco teñen que ver coas actuais e non nos serve de axuda o uso de maiúsculas, convención caracterizadora de nomes propios hoxe en día.

Ademais desas formas xenéricas, incluímos tamén no noso corpus os apelidos claramente toponímicos (p. ex. «Estevo de Cabo»; «Dominga do Casal» topónimos 4 e 6), co risco de que eses apelidos se refiran a topónimos de fóra da nosa área de estudo, xa que non podemos garanti-la procedencia das persoas que os levan.

Tamén decidimos incorporar aquelas posibles localizacións que, aínda que indicadoras de propietarios, poderían ter dado orixe a topónimos, por exemplo as que aparecen en contextos como: «hũa leyra hu chaman ha d' Orrac' Ares» ou «Jtem ena do Roanés hu? a leira...» (topónimos 28 e 37 da táboa).

Finalmente, incluímos tamén topónimos que non pertencen á parroquia como «Ribadavia», «Ourense» ou «Pontevedra», que normalmente serven de referencia para localiza-las propiedades: por exemplo cando se di dunha propiedade: «como parte pello camjño púplico que vay de Rribadauia para Pontevedra».

Obtivemos pois, sen conta-las formas repetidas, os 52 topónimos que aparecen na táboa, na que despois engadímo-lo correspondente étimo, cando o puidemos determinar, e a forma do topónimo actual.

Coa lista obtida visitámo-la parroquia á procura dun informante que a coñece-se ben e, cunha fotografía aérea da zona como a que se achega, preguntámoslle ó informante polos topónimos recollidos no noso documento.

As filas que aparecen en cursiva na táboa corresponden ós topónimos non localizados durante a entrevista.

A intención desta exposición é identificar coas correspondentes formas actuais os topónimos recollidos no documento para, ademais de comentalos, resalta-la importancia das fontes antigas no estudo da toponimia galega tanto menor coma maior.

Pasamos a comenta-los máis significativos.

En xeral, os topónimos do corpus non parecen moi interesantes. A maioría coinciden con formas xenéricas e son transparentes para calquera falante. De calquera xeito, permítennos comentar algunhas breves cuestións de interese.

Os topónimos 3 e 8 pódense identificar cos actuais *O Barreiro* e *O Castiñeiro*. Na época medieval aparecen con formas máis complexas: «O Barreiro de Çima» ou

Topónimos medievais en Terra de Nóvoa (Carballeda de Avia)

«O Castiñeiro do Agro». Hoxe os «apelidos» deses topónimos desapareceron. Con todo, tamén é posible que os microtopónimos medievais tivesen outras localizacións e hoxe desapareceran.

Os topónimos procedentes de cadeas onomásticas (números 4, 6, 9, 10, 15, 16, 22, 43, 48, 50) agás nun caso (núm. 4: *Cabo*), localizáronse na parroquia ou arredores.

O topónimo máis interesante do corpus, pola súa dificultade é o número 5, *Cardoxe-i* / *Carduxe-i*.

Localízase no límite entre a parroquia de Santo Estevo e a de Vilaverde (Melón). Non corresponde a un lugar habitado e a xente non o identifica facilmente. O informante lembrouse de lle ter oído á xente vella dicir cando alguén morría «vai en Cardoxe», polo que concluíu que se debe situar preto do actual lugar do cemiterio, fóra do núcleo principal da parroquia.

Ó parecer, hoxe teñen máis propiedades nesa zona os veciños da parroquia de Vilaverde que tamén dan como referencia para localiza-lo topónimo o actual cemiterio de Santo Estevo.

Tamén existe na zona hoxe o topónimo *Portela de Cardoxe*.

Nun documento foral de 1928, posiblemente nun intento de castellanización, o topónimo aparece recollido como *Cardoso*³. É difícil explicar a palatalización do *-s* nun sufixo ben estable coma o abundancial *-oso*.

A pronuncia actual segue vacilando entre *Carduxe* e *Cardoxe*.

Inicialmente pensei que era un topónimo único no dominio do galego e o portugués. Nin nos nomenclátors galegos nin nos portugueses atopei ningún topónimo semellante.

Non obstante, encontrei datos de que así se chamaba un antigo lugar da parroquia de Santa María de Burela, no concello do mesmo nome:

A principios de este século Santa María de Burela era una pequeña parroquia desglosada en cuatro barrios: el principal era Burela de Cabo, después estaba el de la Vila do Medio y finalmente, los barrios de Vilar y el Puerto. Todos ellos junto con los –igualmente antiguos– lugares de Pron, Cardoxe y Rivela constituyeron hasta bien entrada la década de los cincuenta, los únicos testigos del desarrollo demográfico⁴.

Tamén no dicionario de Madoz (1848:) vén recollido o lugar de *Cardoje* como pertencente á parroquia de Santa Cilla do Valadouro, no concello de Foz, que hoxe non figura no *Nomenclátor de Galicia* polo que, ou ben desapareceu ou ben quedou integrado nun lugar máis amplo.

Con respecto á etimoloxía, a posibilidade dun primeiro elemento gót. CART- a partir do que Piel / Kremer (ano: 106-107) explican os topónimos *Cardigonde*, *Cartimill*/*Cartomil* ou *Cartoi* e *Cartois*, entre outros, é difícil de soste pola sonorización da oclusiva no noso caso. E aínda podendo admitir a hipótese, teríamos o problema do segundo elemento.

En relación con *-oxe*, ó coméntalo topónimo *Vilaúxe*, Piel (1984:22) explica como procedente de *Villa Ursi*, dun nome persoal latino *URSUS*, emparentado co nome do oso. É difícil de explicar nesta hipótese a evolución ? > *u*. Ademais, algunhas grafías medievais con <j>⁵ tamén supoñen un atranco, aínda que son máis frecuentes o exemplos <x>⁶. Habería aínda que explicar a palatalización *-s->*-x-*. De aceptar esta evolución, non poderíamos partir do étimo *CASA DE UXE pola imposibilidade de DE +XENITIVO aínda que existe en Portugal a localidade de *Vale de Uge*⁷, que avalaría esta hipótese se presupoñemos a existencia dun topónimo previo *Uxe*. Ademais, aceptar a palatalización tamén posibilitaría a idea antes rexeitada de *Cardoso* > **Cardoxo* > **Cardoxe*.

Tamén nos parecen interesantes os cambios de número gramatical entre as formas medievais e as modernas. (Vid. topónimos 7 –*O Casarío*–, 20 –*O Lameiro*– ou 25 –*As Nugueiras*–). Estes cambios danse frecuentemente ó muda-la realidade física (onde na Idade Media había un casarío construíronse posteriormente outros; onde inicialmente había un único propietario dun lameiro, o terreo dividiuse e o topónimo pasou a usarse en plural). No caso de *Curral* e *Currás* (topónimo 13) pódese ver algo similar. Onde había un *Curral* posiblemente houbera outros. O conxunto recibiu o nome dos *Currás*. Non son infrecuentes estes cambios gramaticais entre as formas antigas e as modernas e esta podería ser a explicación.

O topónimo número 15, *A Ffonte*, por ser bastante frecuente, evidencia a dificultade de localización. Hoxe hai dous lugares chamados así na parroquia.

O número 16 (*A Jgleia*) non parece funcionar no texto realmente como topónimo. Os exemplos citados aparecen en contextos como: «et estas herdades parten pella leira da jgleia et doutra parte pella d'Oseira». Incluímolo pola seguinte razón: a igrexa actual está dentro do núcleo da Aldea. É unha igrexa relativamente moderna. Topónimos coma o número 46, «Su Jgleia» ou «Suajgleia» –hoxe *Suairexe*– e o actual *Fonte da Eirexe*, situado na zona inmediatamente superior ó anterior, permítenos pensar que na época do noso documento puido estar alí localizada a igrexa parroquial. Hai uns anos, no lugar construíuse unha capela de advocación mariana. O informante contounos que se dicía que alí houbera unha antiga igrexa e que a gran devoción da xente levou á construción da capela.

O topónimo 22 –*Moymenta-Muimenta*–, non pertence a Santo Estevo senón á parroquia veciña do mesmo nome, pero é un exemplo máis dun topónimo latino antigo coma *Nóvoa*, que se comentou ó principio desta exposición.

O topónimo 31, *Porto oo Freixio* merece comentario, neste caso pola grafía coa que aparece. A forma actual, *Portofreixo*, pronunciada [portɔ'frejʃo], lévanos a propoñer como étimo o sintagma *PORTO AD FRAXINU* e a forma medieval permítenos aventurar dúas hipóteses: primeiro que a pronuncia podería ser xa moi similar á actual e que a representación do [ɔ] debía supoñer daquela, polo menos nalgúns casos coma este, un problema gráfico. Como dicimos, é unha hipótese porque, en calquera caso, é moi arriscado interpretar a posible fonética das grafías medievais, en que a vacilación é frecuente. (É arriscado de máis este comentario? Lembro que Ramón Lorenzo puxera pegas no debate posterior)

Topónimos medievais en Terra de Nóvoa (Carballeda de Avia)

Finalmente, queremos sinalar que algúns topónimos os emparellamos por proximidade, porque non temos ningún tipo de certeza sobre a súa correspondencia, nin explicación. Por exemplo, os número 40 ou 49 (*A Rribeira-Rribeyra* e *Uársea*).

Conclusiones

Para rematar queremos expoñer dúas breves reflexións. En primeiro lugar que a experiencia de trasladar á realidade toponímica e xeográfica actual un corpus medieval de topónimos e microtopónimos, hipotético en moitos casos, con variantes gráficas nas formas e, en ocasións con lecturas dubidosas pola deficiente conservación do documento, sorprendeunos gratamente xa que, a pesar das formas non localizadas, permitiunos ofrece-la posible representación cartográfica da parroquia hai 600 anos, aínda que sexa parcialmente.

En segundo lugar, queremos concluír que, en certa maneira, isto permite demostrar que a realidade toponímica galega en determinados lugares case non mudou, o que debería animar a todos aqueles interesados por esta disciplina a sacar á luz o inmenso legado documental que en moitos casos permanece oculto. O documento co que traballamos neste caso, non permite descubrir grandes achados etimolóxicos nin topónimos especialmente particulares pero espero que pensen, coma nós, que si nos ofrece pequenos datos de interese no inxente traballo que aínda queda por facer en relación ó estudo da toponimia galega.

Santo de Estevo - A Aldea (*Santo Estevo de Nóvoa*, CARBALLEDA DE AVIA).

Luz Méndez

Topónimos medievais en Terra de Nóvoa (Carballada de Avia)

Topónimo medieval	Étimo	Posible topónimo actual
1. <i>Agro Frío</i>	AGRU FRIGIDU	Agro Frío
2. <i>Angoal (enno monte de —)</i>	MONTE ANGULARE	————
3. <i>Barreiro (O)</i> <i>Barreiro (Esteuaina do —)</i> <i>Barreiro de Çima (eno —)</i>	BARRARIU	O Barreiro
4. <i>Cabo (Esteu de)</i>	CAPU	————
5. <i>Cardoxe / Cardoxi / Carduxi</i>	¿?	Cardoxe
6. <i>Casal (Dominga do —)</i> <i>Casar (Dominga do —)</i> <i>Casar (Johán Amjgo do —)</i>	CASALE VAR. CASARE	O Casal
7. <i>Casario (eno —)</i>	CASAR + IO	Os Casaríos
8. <i>Castineiro do Agro (eno —)</i>	CASTANARIO	O Castiñeiro
9. <i>Castro (Lourenço do —)</i>	CASTRU	O Castro
10. <i>Congostas (Pero das —)</i> <i>Congostras (Pero das —)</i>	CO + ANGUSTA (-R- ANTIETIMOLÓXICO)	A Congostra (da Chaira)
11. <i>Cortinal (O)</i>	COHORTE + INA + ALE	O Cortiñal
12. <i>Couso</i>	¿?	————
13. <i>Curraas</i> <i>Curraes (María de —)</i> <i>Curral (María do —) (1 vez)</i>	CURRALES CURRALE	Currás de Adentro Currás de Afora
14. <i>Eiroa (A)</i>	AREOLA	A Eiroa
15. <i>Ffonte (Lourenço da —)</i>	FONTE	A Fonte (de Arriba) A Fonte (da Eirexe)
16. <i>[jgleia (A)]</i>	ECCLESIA	A Eirexe
17. <i>Lagea (Sancha da —)</i>	LAGENA	Laxa (de Nóvoa)
18. <i>Lama (A)</i> 19. <i>Lana (A)</i>	LAMA	A Lama
20. <i>Lameiro (O)</i>	LAMA + ARIO	Os Lameiros
21. <i>Lauadoiros</i>	LAVATORIU	Os Lavadoiros
22. <i>Melón</i>	MELONI (?)	Melón
23. <i>Moymenta (Dominga Anes de —)</i> <i>Muimenta (Dominga Eanes de —)</i>	MONUMENTA	Muimenta
24. <i>Naualas (As) -</i>	DE NAVALE	
25. <i>Nugueiras (As)</i>	NUCARIAS	A Nogueira
26. <i>Orrac' Arres</i>	ORRACA ARES	
27. <i>Oseira</i>	URSARIA	Oseira
28. <i>Pedra (A)</i>	PETRA	
29. <i>Penelas - Pereias(?) (As)</i>	PINNA + ELAS - ??	————
30. <i>Pontevedra</i>	PONTE VETERA	Pontevedra
31. <i>Porto oo Ffreixio (oo)</i>	PORTO AD FRAXINU	Portofreixo [portɔ'frejʃo]

Topónimos medievais en Terra de Nóvoa (Carballeda de Avia)

Topónimo medieval	Étimo	Posible topónimo actual
32. <i>Poulo (Pero do —O)</i>	PABULU	_____
33. <i>Quinteeiras (as)</i>	QUINTANARIAS	_____
34. <i>Quinteiros (Os)</i>	QUINTANARIOS	_____
35. <i>Roanés (A do) ~ Romés (A do)</i>	¿XENTILICIO?	_____
36. <i>Rrego da Ágoa (pello)</i> <i>Rrego (o)</i>	RIGU DE ILLA AQUA RIGU	Rego de Auga
37. <i>Rrego da Ueiga (em)</i>	RIGU DE ILLA IBAIKA	(O Val) da Veiga
38. <i>Rregueiro da Videira (O)</i> <i>Rregeiro da Videira (O)</i> <i>Rregueiro (O)</i> <i>Rrigeiro (O)</i> <i>Rregeiro (enno)</i>	RIGARIU DE ILLA VIDARIA	O Regueiro da Videira
39. <i>Rribadáuca</i> <i>Rribadauia</i>	RIPA DE AVIA	Ribadavia
40. <i>Rribeira (dos da)</i> <i>Rribeyra (dos de)</i>	RIPARIA	O Ribeiro (?)
41. <i>Rrodolo (O)</i>	dim. de RODO?	_____
42. <i>Sant Esteuo</i>	SANCTI STEPHANU	A Aldea / *San Esteban
43. <i>Souenal (O)</i>	SUBERALE	_____
44. <i>Souto (Johán do —)</i>	SALTU	O Souto
45. <i>Sseixo (O)</i>	SAXU	O Seixo
46. <i>Ssu A Jgleia</i> <i>Su Jgleia -</i>	SUB ILLA ECCLESIA	Suairexe
47. <i>Uale (O)</i>	VALLE	O Val (da Veiga)
48. <i>Uales</i>	VALLES	Vales
49. <i>Uársea (Johán de —)</i>	BARCENA	Barciela (?)
50. <i>Videira (As touças da —)</i>	VIDARIA	A Videira
51. <i>Uilarino (Johán do Souto do —)</i> <i>Vilarinho (Martín Anes de—)</i>	VILLARINU	Vilariño
52. <i>Viso (O)</i>	VISU	O Viso

Luz Méndez**BIBLIOGRAFÍA**

- Piel, Joseph M. (1984): «Novíssimas achegas à história da tradição antroponomástica mais antiga latina no Noroeste galaico», *Verba* 11 22, Santiago de Compostela: Universidade de Santiago.
- Kremer, Dieter.e Piel, Joseph M. (1976). *Hispano-Gotisches Namenbuch*. Heidelberg: Carl Winter
- Madoz (1845-1850): *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de ultramar*. 16 vols. Madrid: Establecimiento tipográfico de P. Madoz y L. Sagasti.
- Xunta de Galicia (2003): *Nomenclátor de Galicia*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, Consellería da Presidencia e Administración Pública.
- Gallego Domínguez, Olga. (1986): «Tumbo de las viñas de Ribadavia» en *Boletín Auriense* XVI (1986:157-176)
- Oviedo Arce, Eladio (ed.) (1901): «Fragmento de una versión gallega del Código de las Partidas de Alfonso el Sabio» in López Ferreiro, Antonio (ed.): *Galicia Histórica. Colección Diplomática*. Santiago: Tipografía Galaica, pp. 4-13. Fonte: TMILG (última consulta 7-06-2006).
- Romaní Martínez, Miguel e Rodríguez Suárez, M^a del Pilar (2003): *Libro tumbo de pergamino. Un códice medieval del monasterio de Oseira*. Santiago de Compostela: Tórculo.
- Romaní Martínez, Miguel (ed.) (1989-1993): *La colección diplomática de Santa maría de Oseira* (1025-1310). 3 vols. Santiago de Compostela: Tórculo Edicións (1989, 1989, 1993).

Topónimos medievais en Terra de Nóvoa (Carballada de Avia)

NOTAS

1. O estudo dos textos deste pergamiño é motivo da nosa tese de doutoramento. Ata o momento, foi transcrito parcialmente por Olga Gallego (1986:157-176).
2. <http://www.amesanl.org/Apelidos/apelidos02.html> (última consulta: 7-5-2006).
3. Agradézolle estes dous últimos datos a Anaír Rodríguez.
4. www.burela.org/es/informacion/demografia.asp (última consulta 6-5-2006).
5. «Notario pubrico del Rey en terra de temeés et de uillauje escriui esta carta por mandado das partes» Oviedo Arce, Eladio (1901).
6. Romaní Martínez, Miguel (1988-1993): II-1192/1135; II-1230/1168; II-1264/1202; II-1265/1203; II-1273/1210; II-1284/1220. E tamén Romaní Martínez, Miguel e Rodríguez Suárez, M^a del Pilar (2003): [5]/113. Fonte: TMILG (www.cirp.es/tmilg/buscas.html). (Última consulta 6-5-2006)
7. Freguesía de Santo Estêvão das Galés, concello de Mafra (Fonte: I.N.E. de Portugal).